

DIFICULTATS AGRÀRIES EN LA FORMACIÓ I CONSOLIDACIÓ DEL FEUDALISME AL PAÍS VALENCIÀ

ANTONI FURIÓ i FERRAN GARCIA
Universitat de València

Un feudalisme perifèric

Una de les contribucions més suggestives del col·loqui que se celebrà a Roma el 1978, consistí a haver recuperat el caire de centralitat del feudalisme mediterrani¹. Potser calia, en un primer moment, arriscar unes tesis agosarades i carregades d'una certa agressivitat per reclamar l'atenció sobre un espai geogràfic àmpliament marginat del gran debat europeu sobre la gènesi i el desenvolupament del feudalisme clàssic i rescatar la seua presència en la formulació de noves síntesis o claus explicatives. Els treballs de Pierre Toubert i Pierre Bonnassie han vingut a desmentir la subsidiarietat del feudalisme romà i del català envers el septentrional o «clàssic», en la mesura que han pogut documentar el sorgiment autònom al Laci i a Catalunya d'unes estructures feudals ben semblants i contemporànies a les ja conegudes del centre i nord de França². I encara, aquestes observacions es poden ampliar, com fa Bonnassie, a una regió més vasta que s'estenia des de Galícia fins al Roine³. Els trets definitoris d'aquest feudalisme mediterrani o meridional han propiciat noves visions, lluny de la simple trasposició d'esquemes, que poden enriquir l'antiga discussió sobre el feudalisme, ancorada encara en la polèmica, no gens trivial d'altra banda, sobre l'accepció correcta del terme.

Podem considerar, en certa manera, aquesta trobada sobre l'expansió del feudalisme català, com un valuós llegat d'aquell col·loqui, en tant que ens permet d'aprofundir en la discussió allí encetada, des d'una perspectiva més regional o local, a més d'ultrapassar els límits cronològics que els historiadors aplegats a Roma es van fixar. Certament, la barrera del segle XIII imposava una reducció dels Països Catalans a l'àmbit estricte del Principat, i el reajustament de l'espai geogràfic del feudalisme europeu que s'hi va aconseguir, no obviava el

¹ Les actes d'aquest col·loqui van ser publicades per l'«Ecole Française de Rome» el 1980 amb el títol d'*Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (X-XIIIe siècles)*, i darrerament ha aparegut una selecció d'articles traduïts al castellà i prològada per Reyna Pastor a *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo Mediterráneo (X-XIII)*. Barcelona, 1984.

² P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabire du IXe à la fin du XIe siècle*. 2 vols. Roma, 1973. P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du X à la fin du XI siècle. Croissance et mutations d'une société*. 2 vols. Tolosa, 1975-76. (Hi ha traducció catalana: *Catalunya mil anys enrera, segles X-XI*. 2 vols. Barcelona, 1979-81.) La posició més radical al col·loqui de Roma la va sostenir Jean-Paul Poly en la discussió subsegüent a la comunicació de Bonnassie, quan es mostrà escèptic, en una agosarada inversió de valors, respecte del caràcter feudal de la societat carolíngia i post-carolíngia septentrional.

³ P. BONNASSIE, «Du Rhône à la Galice: genèse et modalités du régime féodal» en *Structures féodales...* pp. 17-44.

problema d'una nova perifèria constituïda pels territoris no cristians del Mediterrani, des d'al-Andalus a Síria i Palestina, i des del Magreb a Sicília. S'hi configurava així la divisió entre un mediterrani feudal i un altre no-feudal, que Reyna Pastor i Pierre Guichard, tot seguint Samir Amin, han anomenat tributari-mercantil⁴. Una part important d'aquest territori islàmic seria annexionada a mitjan segle XIII pels països cristians en plena expansió, per donar pas a la gènesi d'un model original, titllat indistintament de «feudalisme d'importació», «colonial» o «perifèric».

El terme de «feudalisme d'importació» és aplicat per Jean Richard a les estructures feudals adaptades pels cristians als territoris ocupats, amb la implantació d'un sistema fonamentat en el vassallatge i el feu per tal de fornir aquestes colònies d'una armadura política i militar⁵; i el procés verificat a l'Orient mediterrani es podria ampliar, a l'altra riba de la mar, a Sicília, Sardenya, Mallorca o el País Valencià⁶. Però mentre que Richard subratlla la vigència de les velles estructures pre-cristianes, en la mesura que els camperols siris, grecs i xipriotes continuaren vivint en unes condicions molt semblants a les anteriors a la Croada, reduïda aquesta a la substitució més o menys completa d'una classe dominant per una altra⁷, als països del Mediterrani occidental el trencament amb el passat va ser més brusc i traumàtic, amb la introducció massiva i accelerada de la colonització cristiana, que anihilà per complet la formació social musulmana i instaurà un ordre nou.

És possible, però, destriar tres moments en l'elaboració d'un únic model capaç d'explicar la transició d'una societat islàmica a una de nova, cristiano-feudal, a la regió occidental del Mediterrani, sense negligir, òbviament, les diferències i particularitats de cadascun dels processos locals. La permanència de la població autòctona, garantida pels pactes establerts durant la conquesta, forçava la coexistència pacífica i el manteniment de les velles formes de poblament i hàbitat, atesa la insuficiència demogràfica cristiana, mentre que la necessitat d'assegurar-se la percepció de les rendes agràries facilitava l'assimilació, en alguns casos, de la vella aristocràcia islàmica en les estructures de poder del nou estat. L'impacte d'unes fòrmules feudals entronitzades en un món econòmic precoçment monetaritzat i girat envers el mercat urbà, es traduí en una indefinició conjuntural i inestable de les noves relacions de classes sorgides entre un camperolat musulmà abocat a la ruralització i uns amos del sòl, refugiats a les ciutats, numèricament inferiors i sostinguts en la força militar. El difícil equilibri es decantaria ben aviat en benefici dels conqueridors, els quals aprofitaren les revoltes protagonitzades per una població indígena descontenta, per tal de consumir l'extermini o expulsió del que ja se sentia com a un cos estrany en la societat

⁴ S. AMIN, *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*. Barcelona, 1974. R. PASTOR, *Del Islam al cristianismo: en las fronteras de dos formaciones económico-sociales*. Barcelona, 1975. P. GUICHARD, «València abans dels Catalans» en *L'Avenç* 16 (1979), pp. 34-39.

⁵ J. RICHARD: «La féodalité de l'Orient latin et le mouvement communale: un état de question» en *Structures féodales...* pp. 651-665.

⁶ Per al cas sicilià veieu la comunicació d'Henri BRESCH, «Féodalité coloniale en terre d'Islam. La Sicile (1070-1240) *idem*, pp. 631-647; per a la Sardenya, la de Marco TANGHERONI, «La Sardegna prearagonesa: una società senza feodalismo» *idem*, pp. 523-550; per a Mallorca podeu veure la comunicació de Jaume PORTELLA al I *Congrés d'Història Agrària* (Barcelona, 1978): «La conquesta catalana i l'estructuració d'una nova formació social a Mallorca. Un estat de la qüestió», València 1983, pp. 119-131.

⁷ Per a Jean Richard el règim senyorial seguí essent essencialment el mateix que hi havia abans de la conquesta, d'ací la necessitat de distingir entre les estructures feudals, importades, i el règim agrari.

cristiana, o, almenys, assegurar-se'n el seu sotmetiment absolut. El nou ordre resultant no seria, però, una mera reproducció del ja existent a l'Occident cristià, d'on s'importarien institucions i repobladors; com assenyala Jaume Portella per a Mallorca, «les condicions específiques del territori i la pròpia dinàmica del fet colonial propiciaren la constitució d'una formació social ben diferent, definida per una estructura de classes ben particular»⁸.

Organització de l'espai i establiment d'unes noves relacions de classe

La configuració del que podríem anomenar «model català»⁹ depengué, en gran mesura, de les fases i formes que revestí la colonització cristiana. I un element cabdal d'aquest procés el constituí la repoblació que, al País Valencià, no va ser linial ni acumulativa sinó subsidiària d'una conquesta militar no sempre igualment definida¹⁰. El caràcter bèl·lic de les primeres campanyes, contemporànies a la conquesta de les Illes, i la participació, de vegades a títol privat, de nobles com Blasco d'Alagon i dels Ordes Militars¹¹, propicià la desertització humana de les comarques septentrionals, en fugir massivament la població musulmana. La continuïtat cultural entre ambdues comunitats, doncs, no arribà a existir en aquest territori, i les primeres onades de repobladors, establerts mitjançant cartes de població i franquesa, certament primerenques, vingueren a reomplir uns buits demogràfics notables. La intolerància tendí a apaivagar-se des del mateix moment en què Jaume I paticipà directament en la tasca repobladora tot encetant una política de pactes amb les comunitats musulmanes autòctones que asseguràs la seua permanència al país, a canvi del sotmetiment i del transvassament a mans cristianes dels antics ingressos fiscals.

Cal assenyalar que les donacions atorgades pel monarca fins el 1248, a les terres al sud de la Plana, es caracteritzaren per la poca envergadura dels lots individuals, familiars, lliurats als nous colons cristians, que preluïassen una ferma i constant ocupació del territori, mentre que, contràriament, abunden les concessions de grans heretats, alqueries i castells, a cavallers o grups de pobladors, els quals rebien conjuntament un terme comunal. La presència cristiana era escassa i marginal, i seguien vigents alguns dels anteriors poders públics, especialment els locals, així com l'estructuració administrativa del regne, que, amb lleugeres modificacions, respectaria els antics districtes urbans, destinats a conformar els termes generals de les ciutats, i la jurisdicció dels castells més importants sobre el territori rural immediat, que serviria de pauta per a una primera organització de l'espai i de percepció de rendes. Potser la supervivència d'a-

⁸ J. PORTELLA, *op. cit.* p. 121.

⁹ Curiosament, malgrat la similitud dels processos repobladors a les terres d'expansió catalana —no únicament les Illes i el País Valencià, sinó també, encara que temporalment, Múrcia i Sardenya no hi ha hagut cap intent seriós d'acabar l'anàlisi des d'una perspectiva general, com es proposa en aquesta trobada, a excepció del valuós (però de fa quasi trenta anys) estudi de J.M. FONT RUIJS, «La reconquista y repoblación de Levante y Murcia», pp. 85-121 en *La reconquista española y la repoblación del país*. Saragossa, 1951, i un article de P. GUICHARD, «Evolución sociopolítica de la región murciana durante la época musulmana» en *Cuadernos de Historia*, X (1953), pp. 53-74. Ambdós, però, reduïts a València i Múrcia.

¹⁰ A. FURIÓ-F. GARCÍA, «El feudalisme medieval valencià: un assaig d'interpretació» en *Debats*, 5, València, 1983, pp. 33-42. (Publicat originalment amb el títol de «Algunas consideraciones acerca del feudalismo medieval valenciano», en l'Homenatge a Tuñón de Lara, *Estudios de Historia de España*, Madrid, 1981, vol. I, pp. 109-122.

¹¹ F. ARROYO ILERA, «Blasco de Alagón y el comienzo de la Reconquista valenciana» en *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, t. 9 (1973), pp. 71-100.

questes institucions –senyaladament les fiscals– cal atribuir-la a l'apropiació i privatització, entre els nous senyors cristians, dels tributs recaptats abans pel fisc musulmà, ja prou sobrecarregats, en opinió de Pierre Guichard, en els darrers anys dels estats andalusins independents¹². La permissivitat s'eixamplaria al funcionament autònom de les comunitats locals, autonomia necessària per al manteniment de les rendes, i a més propendria a fomentar el col·laboracionisme de la classe dominant indígena mitjançant la seua conversió al cristianisme o promovent el respecte d'una certa autonomia política i econòmica, però amb la fi d'assegurar-se'n la submissió a través de lligams de vassallatge¹³.

Les causes que determinaren el trencament d'aquesta recerca de compromisos tàcits amb part de la classe dominant musulmana cauen dins de la història política del regnat de Jaume I. Fortes pressions econòmiques i ideològiques, juntament amb el perill que suposava la detenció de certs castells en mans musulmanes, agreujat per la condició de «frontera» del regne, menaren a l'encaç i extermini d'una aristocràcia islàmica autònoma, que respongué amb una revolta gairebé generalitzada al llarg del país¹⁴. La sufocació de l'aixecament engegava una fase repobladora sensiblement diferent, potser més planificada, amb un protagonisme efectiu del monarca. Les donacions del *Llibre del Repartiment* datades l'any següent a la revolta, 1248, i posteriors, assignaven parcel·les familiars, petites, a pobladors individuals, que s'infiltraven en comarques fins ara senceraament musulmanes. Aquests establiments, que comportaven l'obligació de residència, havien estat precedits d'una amenaça d'expulsió general de la població indígena que, si bé no arribà a quallar, sí la foragità dels llocs considerats estratègics i, a les ciutats, quedà confinada als ravals, circumstància que empitjoraria deu anys després amb la segona gran revolta i els saquejos de les principals moreries del país¹⁵.

Les antigues formes organitzatives del període islàmic condicionaren la creació d'unes estructures de poblament típiques i la configuració d'un paisatge agrari nou. La confirmació per Jaume I dels termes d'algunes de les viles més importants del país¹⁶ recollia la vella estructuració castral, en la qual l'alqueria –unitat de poblament, però també d'explotació– constituïa la cèl·lula administrativa més petita. El gran nombre d'alqueries radicades en algunes de les comarques centrals del país ens permet d'inferir, en absència de registres documentals contemporanis i del poc desenvolupament de l'encara incipient arqueologia medieval, una forta densitat del poblament a les riberes dels grans

¹² P. GUICHARD, «Evolució sociopolítica...», pp. 61-66.

¹³ És el cas de Zeit abu Zeit, rei almohade de València destronat per Zaian, que en cercar l'ajut de Jaume I facilità la conquesta del regne i acabaria per convertir-se al cristianisme. El seu nom figura com un dels beneficiaris, importants, al *Llibre del Repartiment*. Veieu de Carme BARCELÓ, «El sayy id Abu-Zayd: príncipe musulmán, señor cristiano» en *AWRAQ*, 3 (Madrid, 1981), pp. 101-109.

¹⁴ La revolta, amplament detallada a la *Crònica de Jaume I*, ha estat estudiada per F. de P. MOMBLANCH a la seua monografia sobre el cabdill que la dirigí, *Al-Azraq, capitán de moros*. València, 1977.

¹⁵ Carme BARCELÓ, *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*. València, 1984, pp. 64-65. I de R. I. RURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València, 1981, recull d'articles; alguns dels quals incideixen en la revolta d'al-Azraq i en els saquejos de les moreries.

¹⁶ En una contribució recent de C. BARCELÓ, C. DOMINGO i M. J. TEIXIDOR, «El papel de las ciudades en la configuración del reino de Valencia», *Saitabi*, xxxiv (1984), pp. 231-247, s'analitza la nova organització cristiana del territori a partir de l'establiment dels centres de poder –religiosos, político-econòmics i senyoriales–, les modificacions de la xarxa de comunicacions i la millora dels sistemes de reg. Les autores ofereixen també un mapa del país on es poden observar les bosses de població mudèjar resultants de la nova organització descrita.

rius. L'ocupació cristiana repercutí directament sobre la xarxa de l'hàbitat tradicional: els castells, que, a part les seues funcions militars, havien exercit de centres de poblament d'altura, són buidats i «senyorialitzats» paulatinament, i el descens demogràfic originat per la inestabilitat bèl·lica obligà a una concentració general de la població mudèjar, expulsada en comarques senceres i remodelada en altres, tot privilegiant determinats nuclis en perjudici d'antics hàbitats que acabarien per ser abandonats¹⁷.

L'assentament cristià no va ser, tanmateix, homogeni arreu dels territoris d'expansió catalana, malgrat que podem apreciar una certa racionalitat en la política repobladora de Jaume I. A Mallorca sembla que la majoria de les donacions van seguir la pauta de l'anterior propietat musulmana, per bé que es transformaria l'antiga apropiació clànica o comunal en individual. L'extensió mitjana de les alqueries musulmanes ha estat avaluada per Miquel Barceló en 64 Ha, més o menys la mateixa mitjana de les donacions reials¹⁸.

Per al País Valencià no disposem d'estudis semblants, almenys per al conjunt del regne, tot i que el *Llibre del Repartiment* en seria un bon indicador, però els resultats parcials de la Ribera del Xúquer, una comarca ben característica del centre del país, ens poden proporcionar algun indici. De 1238 a 1249, etapa recollida documentalment al *Repartiment*, no hi trobem cap heretat superior a les 30 Ha (10 jovades), i la mitjana de les donacions se situa al voltant de les 9 Ha (3 jovades). A Alzira, d'un total de 233 establiments, 152 són de 3 jovades (el 65 %) i només 33 (un 14 %) ultrapassen aquesta extensió; encara, el 20 %, unes 48 donacions, són inferiors a les tres jovades. Aquesta mateixa mitjana arriba, en terres de Corbera, al 90 %, i un índex molt semblant trobem a Cullera, encara que ací el nivell mitjà pot avaluar-se en 4 jovades (12 Ha)¹⁹. No podem dir que els establiments atorgats a la Ribera fossen exigus: tres jovades representen 108 fanecades, una considerable extensió de terra²⁰. No obstant, les xifres en abstracte no són significatives si desconeixem els rendiments del sòl

¹⁷ Quant a la remodelació, podem esmentar el cas de la moreria de Corbera, de nova creació i sense cap continuïtat amb l'anterior població musulmana, o el cas dels mudèjars de Castalla, els quals van ser confinats al nord del país. Pel que fa a la dràstica reducció dels nuclis de poblament, és bastant significativa la situació de la Ribera, que comptava amb més d'un centenar d'alqueries escampades vora el Xúquer en vespres de la conquesta, i que baixaria pràcticament a la meitat uns quants anys després. Veieu de Josepa CORTÉS i altres, «Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització» en *Economia Agrària i història local* (Actes de la I Assemblea d'Història de la Ribera), València, 1981, pp. 209-262.

¹⁸ J. BISSON, «Origen y decadencia de la gran propiedad de Mallorca» i M. BARCELÓ, «Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'al-Zuhri», citats ambdós per Jaume PORTELLA, *op. cit.* pp. 122-123.

¹⁹ Les dades de la Ribera procedeixen de la tesi de doctorat, encara en elaboració, d'Antoni Furió, sobre demografia i economia rural a la Ribera del Xúquer del segle XIII al XVI.

²⁰ Per a Múrcia, Torres Fontes ha documentat unes donacions que responen, afirma, a una ideologia concessionària basada en les grans propietats, l'escàs nombre de pobladors i la creació de latifundis senyoriais, afegit al fet que Jaume I repartia unes terres que no eren seues sinó del gendre. Ens sembla que, a part el nacionalisme militant de l'historiador murcià en el seu intent de definir i contraposar dos models de repoblació, hi ha un error de pura aritmètica car aplica equivalències castellanes a mesures catalanes. Les 320 Ha. que hauria rebut, per exemple, Perot Matoses, un humil repoblador provinent de València —superiors a les que rebria, en les particions castellanes, l'infant don Manuel!— resulten d'utilitzar-hi la «usanza castellana», segons la qual una *yugada* equival a 32,298 Ha., a una jovada catalana que només en són 3. La xifra inicial caldria rebaixar-la, doncs, de 320 a 30 Ha., i així en tots els altres casos proposats, amb la qual cosa, la dinàmica seguida per Jaume I a Múrcia no diferiria gaire de les directrius adoptades al País Valencià. Vegeu la tesi de J. TORRES FONTES a *Repartimiento de la Huerta y Campo de Murcia en el siglo XIII*. Múrcia, 1971. I també Jaime I y Alfonso X. *Dos criterios de repoblación*. VI C.H.C.A. (1962), pp. 329-340.

i la quantitat de terra que una família camperola necessitava per mantenir-se autònomament²¹.

La repoblació repercutí sobre el paisatge agrari, caracteritzat fins ara per una agricultura intensiva a les comarques centrals i per una ramaderia important a les septentrionals, i s'inicià un procés de lenta transformació car la reducció dels centres d'hàbitat, fenomen ben significatiu en la configuració de l'ambient i d'una morfologia rural, anà acompanyada per la substitució, en alguns casos total, dels conreus tradicionals, fruit també del xoc de diferents costums alimentaris. Els cristians van introduir sobretot la vinya, però també potenciaren la figuera i els cereals, en detriment d'unes altres plantacions d'horta més diversificades²².

La modificació de la fesomia anterior a la conquesta no s'aturà, òbviament, en la conformació d'un nou paisatge agrari sinó que afectà de manera directa i immediata l'estructura agrària de classes. La necessitat de bastir al llarg del país una complexa malla de senyories i de dependències feudals venia determinada, en primer lloc, pels compromisos adquirits amb la noblesa conqueridora; però més enllà de promeses i pactes, el senyoriu apareixia com a una de les formes més idònies per a l'estructuració del territori rural i de les comunitats camperoles, i com al marc més adient per a l'apropiació d'una part dels excedents del camperol o productor directe²³.

²¹ Hugues Neveux ha calculat per a la comarca parisenca, abans de la crisi del segle XIV, en una terra d'alta qualitat, una xifra mínima situada entre 5 i 6 Ha. per subvenir a les necessitats mínimes d'una parella amb tres fills, a condició que no suportés cap altra sustracció que la del delme i la renda fixa senyorial. Vegeu el primer capítol del 2 vol. de l'*Histoire de la France rurale*, sota la direcció de Georges Duby, Paris, 1975, p. 29. Per a una data més tardana, el segle XVI, F. Cazzola accepta el límit de 10 Ha. com a barem diferenciador entre explotació agrària autònoma i aquella que no pot mantenir tota sola el nucli camperol com a unitat productiva independent (*La proprietà terriera nel Polesine di San Giorgio di Ferrara nel secolo XVI*, Milà, 1970.) criteri que ha seguit P. Iradiel en el seu estudi del camp bolonyès, de qui hem pres la cita (*Proceso agrario, desequilibrio social y agricultura de transición. La propiedad del Colegio de España en Bolonia (siglos XIV-XV)*, Bolònia, 1978). Aquesta xifra caldria, però, rebaixar-la notablement a certs *poderi* toscans sotmesos a un règim de parcel·la clàssica, en tant com una perfecta policultura, unida a la cria del ramat i a una tècnica especialitzada, permetia el manteniment i reproducció d'unes hisendes mitjanes de 2 a 3 Ha. (Giuliano PINTO: *La Toscana nel Tardo Medio Evo. Ambiente, economia rurale, società*. Florència, 1982, pp. 227-228). Respecte al País Valencià, la localització al secà de la majoria de les 9-12 Ha. concedides a la Ribera, i en general arreu del regne, suggereix dificultats de manteniment d'aquestes explotacions ja des dels inicis de la colonització, per bé que foren afavorides per un règim impositiu poc gravós i per la concessió de la terra en ple alou. L'escassa entitat superficial d'aquestes heretats, en comparació a les de Mallorca, no ens ha de fer oblidar que els llauradors cristians no tornarien a disposar mai més d'unes explotacions tan extenses.

²² A la Valldigna, per exemple, la documentació immediatament posterior a la conquesta il·lustra la tasca de colonització i aprofitament de l'espai agrari, portada a terme pel camperolat musulmà, tasca que s'havia traduït en la creació d'una agricultura de regadiu destinada en part al conreu del lli, cànem, alquena i alcarahüia. Veieu Ferran GARCÍA, *El naixement del monestir cistercenc de la Valldigna*. València, 1983, pp. 30-36.

²³ En algunes regions més desenvolupades de l'Occident europeu, especialment a la Itàlia central i septentrional, s'havia aconseguit de retallar les prerrogatives jurídiques i econòmiques dels senyories veïns a les ciutats, i paral·lelament, la difusió d'uns contractes agraris -arrendaments i parcel·les- efectuats al marge de la complexa unitat senyorial, que afavorien la constitució d'unes noves relacions alliberades dels entrebancs feudals. Aquesta tria es feia possiblement inviable per a un país tot just conquerit, en el qual les unitats d'enquadrament i control de la població -majoritàriament musulmana- eren inestables i febles. Si bé més endavant es registra l'ampliació de les justícies senyoriales i sovint de les exigències econòmiques, cal no menystenir el paper del senyoriu en el creixement econòmic en la mesura que cada titular tendí a dotar-se d'una infraestructura escaient: molins, almàsseres, sèquies... sense oblidar les funcions de «complementarietat» de cara als vassalls, que obtindrien al seu si protecció i pres-tecs d'establiment amb què iniciar les tasques d'artigament i colonització.

Les cartes pobles foren, en mans dels senyors, el mitjà legal emprat per fonamentar l'obtenció de la renda, per bé que, involuntàriament, posava un obstacle esgrimible per la pagesia front a noves imposicions. D'altra banda, les franquesses i exempcions, els espais comunals i la provisió de càrrecs locals apareixen, de vegades, com a elements promocionals d'un fàcil repoblament. Les ciutats i viles reials, amb major o menor grau d'urbanització, enclavades fora de l'òrbita senyorial, van oposar una ferma competència als llocs estrictament rurals, i van aconseguir que s'establís al seu voltant una important propietat alodial. Petites i mitjanes parcel·les lliurades als primers pobladors, que només havien de satisfer impostos reials o municipals, integraven una propietat franca que sobrevisqué durante tota l'Edat Mitjana, malgrat l'erosió constant per part de la propietat senyorial, que aprofitava la inestabilitat i les dificultats de la petita explotació camperola per engrandir els dominis de la terra censal.

La ineficàcia de l'economia *curtense* i, per tant, de les *corvées* que haurien dificultat el moviment migratori, l'existència de comunitats musulmanes sòlidament establertes, la parcel·lació ja bastant extrema del sòl i la possibilitat per al camperol d'accedir a alguns drets sobre la terra (llibertat d'alineació, partició, venda o herència), portaven cap a l'establiment de l'emfiteusi –i el rebuig de la servitud jurídica– com a principal regulador de les relacions de propietat. L'emfiteusi, en connexió amb el desenvolupament econòmic generalitzat del segle XIII, tingué uns efectes liberalitzadors sobre l'economia de les famílies camperoles, encara que anava a substituir uns vincles de dependència per uns altres no menys gravosos: «alle servitù giuridiche esso sostituì sovente una servitù economica, ai legami personali sostituì dei vincoli debitori, alla ineguaglianza giuridica un'ineguaglianza di classe»²⁴. La importància de l'emfiteusi en el desenvolupament ulterior del sistema instaurat amb la conquesta, sobretot després del canvi d'orientació detectat a finals del segle XIV que repercutirà preferentment sobre el mudèjar, i la deterioració de la petita explotació ens obliga d'aprofundir-hi en les pàgines següents.

Petita explotació i família camperola

Hem fet una ràpida ullada a la gènesi d'un règim senyorial dotat d'estructures feudals que s'instaurà al País Valencià arran de la conquesta catalana i a les semblances suggerides pels casos balear i murcià. Com a primera constatació podríem avançar que l'originalitat del nou sistema rau en la síntesi aconseguida entre les velles fórmules que operaven de feia segles a Catalunya –especialment a la Nova– i les estructures pre-cristianes d'arrelament local. La qualificació del model resultant, per al qual s'han emprat diversos apel·latius –feudalisme tardà, perifèric, d'importació, colonial etc.– no seria tan necessària ni tan cabdal (en definitiva es tracta d'una artificiosa qüestió de noms) com la verificació de la existència d'uns feudalismes particulars que vénen a definir processos regionals no sempre intercanviables, i la dificultat de qualsevol proposta unificadora destinada a configurar un sol model explicatiu i, per tant, exclusiu.

Hi ha suficients elements individualitzats com per intentar la definició d'un feudalisme particular que no consistesca, com va assenyalar Poly a Roma, en un

²⁴ Ph. JONES: «Le origini medievali della moderna società rurale. Un caso tipico: il passaggio della *curtis* alla mezzadria in Toscana» en *Economia e società nell'Italia medievale*. Torí, 1980, p. 380. D'altra banda, Pierre Toubert en la introducció al ja esmentat col·loqui de Roma, destaca la feblesa de la servitud jurídica –pràcticament inexistent al País Valencià– com un dels trets definitoris del feudalisme mediterrani.

espill negatiu del feudalisme septentrional, és a dir, en un registre de les mancances o dissemblances del model meridional, que ens podrien menar a concloure la presència d'un feudalisme incomplet. La recerca dels trets definitoris del feudalisme mediterrani, empresa per Pierre Toubert, ha destacat el valor explicatiu de tres factors dins d'una anàlisi que ha estat qualificada de «naturalista»: la concentració del poblament, la dispersió i fragmentació del parcel·lari i la racionalitat dels sistemes de cultius per damunt d'una tipologia de conreus arbitrària i aïllada. Toubert, a més, coincidiria amb Le Roy Ladurie i Guy Bois en el paper predominant de la petita explotació familiar independentment que aquesta s'ubique en el marc senyorial o en el quadre de la petita o mitjana propietat²⁵, dins una aproximació macro-econòmica que tendeix a ressaltar la inèrcia de les tècniques, l'estancament dels rendiments i la contradicció entre els *trends* del nombre d'homes i de la producció (Le Roy Ladurie) o de la productivitat (Bois). Més recentment, Maurice Aymard ha insistit en el fet que, sense menystenir el paper de tots dos factors, cal mesurar el seu impacte real «*au niveau "micro-économique" des exploitations elles-mêmes: car c'est à leur niveau que s'exercent les contraintes décisives et que se font les choix essentiels visant à adapter au mieux -ou au moins mal l'utilisation de leurs capacités de productions (terre et main d'œuvre) à la satisfaction de leurs besoins essentiels*»²⁶.

La petita explotació camperola es manifesta hegemònica al País Valencià tardomedieval tant si centrem l'observació en les deprimides terres dels senyorius del rerapaís com en les més fèrtils del litoral i riberes dels grans rius, enquadrades majoritàriament en el reialenc. La reserva senyorial, l'hora expansiva de la qual ja havia passat en l'Occident europeu, es detecta en ben poques ocasions i sempre de forma marginal, per bé que a partir de mitjan segle XIV es pot comprovar la creació de zones gestionades directament pels senyors o els seus agents, sense que arribassen, però, a imposar-se a les explotacions camperoles²⁷.

Totes les terres d'una senyoriu no estaven sotmeses al domini directe del titular del feu. La lenta i fluctuant constitució dels senyorius valencians, que forçaven de vegades la legalitat en usupar terres anteriorment franques, havia permès, tanmateix, la continuïtat en el seu si d'una propietat alodial, minúscula i aïllada que tenia el seu origen en antigues donacions reials del Repartiment, però que no podia eludir el continu avanç de la terra censal²⁸. El pes de la pro-

²⁵ Guy Bois defineix el feudalisme com «l'hégémonie de la petite production individuelle (donc le niveau de forces productives que cette hégémonie suppose) plus le prélèvement seigneurial assuré par une contrainte d'origine politique (ou extra-économique)» en *Crise du féodalisme*. Paris, 1976, p. 355.

²⁶ Maurice Aymard, «Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?» en *Annales E.S.C.* 38, 6 (nov.-des. 1983) pp. 1392-1410 (p. 1393). Per a Aymard, l'extensió i equipament de les explotacions, caracteritzades per una subutilització permanent de la capacitat de treball i de la terra, són factors de producció infinitament més importants que la simple llavor sobre la qual s'ha volgut construir tants índexs de productivitat.

²⁷ Dificultats d'aprovisionament de cereals, sobtades pugues dels preus dels articles alimentaris, i àdhuc la «conciència» de dirigir directament part de l'explotació per tal de controlar millor la satisfacció de les rendes, determinà que ja a mitjan del segle XIV alguns senyors acotassen certes zones i les gestionassen mitjançant prestacions dels seus propis vassalls, a base d'un salari prèviament fixat i inferior al normal. Vegeu de Ferran GARCÍA, «De la conquesta als Borja» en *El Llibre de la Safor*, Sueca, 1983, p. 260.

²⁸ A Sueca, comanda de Montesa, la propietat franca, que hi havia estat important als segles XIII i XIV, no arribava, a finals del Quatre-cents, a un 2 % del total de la terra conreada, a causa de la impossibilitat d'estendre's en un marc senyorial que l'ofegava i erosionava. Vegeu d'Antoni Furió: *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*. València, 1982, pp. 112-117.

pietat franca era major en les terres de reialenc, on el predomini de la petita i mitjana explotació era manifest. Però la dicotomia establerta entre terra censal i alodial és irrelevant a l'hora de determinar les característiques del paisatge rural i de les diverses estructures de propietat desenvolupades al llarg de les comarques del país. Molts camperols posseïen finences enclavades indistintament en senyories particulars o en terres reials i és possible de suggerir certa equiparació quant a les càrregues que gravaven ambdós tipus de terres, en tant que mentre el cens emfitèutic esdevenia insignificant i devaluat amb el temps, les parcel·les localitzades al reialenc havien de contribuir a unes peïtes semblantment oneroses²⁹. Sectors no implicants directament en la producció agrícola —artesans, mercaders i petita noblesa—, però emfiteutes d'institucions eclesiàstiques i de cavallers, serien els grans beneficiaris d'aquest sistema de conducció de la terra ja que subarrendaven a llauradors les parcel·les a un cens que multiplicava el cànon emfitèutic³⁰.

Més enllà de la seua cobertura legal, per tal de determinar la viabilitat econòmica de la petita explotació, és a dir, les possibilitats de manteniment i reproducció, ens cal examinar primerament el tamany i emplaçament de les heretats. Dues remarques s'imposen: la irrisorieta de la seua extensió i la fragmentació i dispersió geogràfica de les parcel·les. Tant les 10 Ha. (120 fanecades) de Bolonya i Ferrara com les 5 Ha. de la regió parisina, adés suggerides com a nivell mínim per tal d'assegurar l'autonomia de l'explotació camperola, resten molt lluny de les possibilitats del món agrari valencià³¹. A la Ribera del Xúquer, al voltant de la meitat de les explotacions familiars del quatre-cents se situaven per sota de les 30 fanecades. A Carcaixent, per exemple, el 72 % de les heretats era inferior a les 60 fanecades (5 Ha.), i només un 10 % les sobrepassava³². Hem de concloure, doncs, que la major part del camperolat riberenc vorejava la indigència o que, en aquestes latituds, els rendiments compensarien el total de l'extensió parcel·lària; en tot cas, és evident la migradesa de les explotacions al segle XV, fins i tot, si les comparem amb les del segle XIII, quan la mitjana del Repartiment les col·loca com hem vist, pels volts de les 9 Ha. No es tracta tampoc d'un cas aïllat: en altres regions europees la mitjana de les explotacions se situava també en uns nivells mínims: al sud de París, en 1550, el 80 % de les heretats no superaven l'hectàrea i només un 6 % ultrapassaven les 5 Ha.; a Auvèrnia, al segle XVII, del 75 al 90 % de les explotacions són inferiors al mínim d'autonomia, establert ací per Poitrineau en 5 Ha. en muntanya i 3 en pla³³.

²⁹ L'estructura fiscal a les terres reials, que recollia, ultra la peïta per la terra, els monopolis, els drets jurisdiccionals i drets emfitèutics, com ara lluïsmes i fatigues, als quals havia de contribuir també el camperolat de realeng, es pot reconstruir a través dels llibres de comptes de les batllies locals conservats a la secció de Mestre Racional de l'Arxiu del Regne de València.

³⁰ Aquesta pràctica del subarrendament es féu sovint per via oral i no per escrit, factor que impedeix mesurar amb exactitud el seu abast. Per bé que més avall subratllarem com els contractes temporals no triomfaren en el camp valencià, si, almenys, poden introduir correccions en l'estructura de propietat revelada per capbreus i padrons de riquesa quant al volum de terra menada per la família camperola.

³¹ Vegeu la nota 21.

³² Arxiu Municipal d'Alzira (A.M.A.) Padró de riquesa de Carcaixent, 1470. Els padrons de riquesa de la Ribera constitueixen la base de la Tesi en preparació, ja esmentada a la nota 19.

³³ M. AYMARD, *Op. cit.* p. 1394. Guy Bois, d'altra banda, estableix en 6 Ha. el mínim «indispensable à l'entretien d'une famille sur des sols de fertilité moyenne» per a la Normandia de principis del xv. Gairebé la meitat dels tinents no hi arribaria, encara que un 15 % superaria les 15 Ha. *op. cit.*, pp. 138-139.

La insuficiència de terra per a l'empresa familiar es corresponia amb un parcel·lari força fragmentat i dividit geogràficament. Si la meitat de les explotacions no excedeixen les 30 fanecades (2,5 Ha.), aquestes es troben, a més, repartides en molts camps de petites dimensions, tant si ens endinsem per l'interior del país com si pugem a les comarques septentrionals o romanem vora el Xúquer. A la Foia de Castalla, en 1456, el 66,6 % de les explotacions abastaven més de cinc camps i en alguns casos s'arribava als vint-i-tres³⁴. A mitjan dèl tres-cents, a la Jana del Maestrat, només apareix artigada l'àrea més pròxima al poble, molt més adobada per la presència humana i del bestiar des de temps anteriors a la conquesta, i les parcel·les, extremament dividides, se situen vora les vies de comunicació principals o secundàries³⁵. A Toro i Cabanyes, dues alqueries del terme d'Alzira, a prop del Xúquer, al voltant del 75 % dels camps, en 1470, eren inferiors a les 10 fanecades i un terç no en sobrepassava les 6³⁶. Finalment, a l'Horta de València, Thomas Glick ha establert per al segle XV una extensió mitjana dels bancals entre les 3 i 10 fanecades, a causa, assenjala, de la necessitat d'una dotació uniforme d'aigua que exigia també una forma regular –quadri·làtera– dels casells³⁷.

Les parcel·les no estaven agrupades homogèniament sinó escampades per diferents partides del terme, de vegades ben allunyades i distants alguns quilòmetres unes de les altres, en perjudici d'un estalvi del temps de desplaçament i d'una major coherència de la unitat familiar. Cap als marjals i les muntanyes cal cercar les terres marginals, els camps grans, superiors a les vint fanecades –encara que de menors rendiments i, per tant, de menor valor fiscal–, mentre que la major fragmentació correspon a les àrees de conreu més antic i intensificat, per les rodalies de la vila. Entre les causes d'aquesta disgregació i disseminació, hi havia raons socials que cal no negligir: successives herències i particions comportaven l'erosió i el trossejament dels patrimonis familiars i dels camps. Però junt a la transmissió de la propietat, trobem motivacions purament econòmiques o geogràfiques. L'ampliació i la complexitat de la xarxa viària, multiplicada en sendes, camins i viaranys que creuen el terme, i de les sèquies, filloles i braçals que sagnen el riu, fan que les parcel·les esdevinguin «naturalment» més petites, sobretot quan determinats conreus, com l'arròs, exigeixen dimensions i formes més regulars que faciliten millors aprofitaments de l'aigua de reg. L'acció combinada d'ambdós factors contribuïa a la disposició d'un paisatge agrari caracteritzat pel quadriculat del terme, fixat i delimitat per marges i escorredors que fiten els camps.

L'eficàcia econòmica de tan minses parcel·les sols podia obtenir-se a base d'una dedicació intensiva que combinàs un temps suficient –no sostret per altres activitats complementàries–, un utilatge adient i inversions en la bonificació del sòl o en la introducció de noves tècniques i conreus. Per contra, els inventaris de béns dels camperols evidencien una mancança de recursos –mínimes reserves de cereals, bestiar escàs o inexistent– que permetessen afrontar satisfactòriament la renovació de les eines o la capacitat d'inversió, a banda de les despeses alimentàries i els pagaments senyorials, la qual cosa es tradueix en una producció ben limitada. A aquesta agricultura, gairebé de subsistència, sols pot escapar una

³⁴ Arxiu Municipal de Castalla (A.M.C.) Padró de riquesa, 1456.

³⁵ Ferran GARCIA: «Censos de la Jana a Montesa (1331)» en *Saitabi* XXX (1980), pp. 29-40.

³⁶ A.M.A. Padró de riquesa de Toro i Cabanyes, 1470.

³⁷ Th. GLICK, *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Cambridge, Mass, 1970.

petita èlite de llauradors benestants, aquells que hem vist disposar d'un mínim de 10 Ha. o aquells que han pogut combinar exitosament el treball agrícola amb altres activitats com l'artesanat o el lloguer de cases i terres, sense que no hi falte mai el préstec usurari en forma de censal.

La família camperola no podia defugir la gestió directa, i només excepcionalment recorria a mà d'obra contractada. La família, com s'esdevé arreu de l'Occident medieval, es conforma com la cèl·lula sobre la qual s'assenta la petita explotació. Tots els components del grup familiar tenen un paper a jugar-hi. El cap, el llaurador, és el qui dirigeix l'empresa i qui pren les decisions oportunes: adquisició de bestiar, emprèstits, compra o venda de parcel·les..., però sempre acompanyat de la muller, que amb els contractes de germania té dret a la meitat de l'heretat. Els fills, fins que marxaran de la llar, són l'ajut indispensable amb unes comeses específiques segons l'edat³⁸.

La petita explotació, en la qual es combinaven terres franques i censals, ensopegà amb serioses dificultats per a la seua reproducció. A més dels factors estrictament econòmics, caldrà no menysprear el pes de les tradicions rurals, la perpetuïtat d'uns sistemes de conreu, les permanències d'un paisatge agrari difícil de modificar, l'autoritat d'unes reglamentacions del regadiu, perquè tot plegat actuà de fre a la introducció d'innovacions tecnològiques que el camp valencià no pogué experimentar.

L'única forma de superar una productivitat presumiblement insuficient havia de buscar-se en l'ampliació de la superfície cultivada o en la generalització de fortes inversions; solucions que demanaven la disponibilitat d'un capital difícil d'aconseguir si no era a través del carregament de censal, o siga, la hipoteca de l'heretat. El país quedava al marge de noves tècniques de conreu tan interessants com la *cultura promiscua*, experimentades amb èxit a Bolonya i la Toscana, i ni tan sols l'utilitatge agrícola conegué grans avanços³⁹. D'altra banda, l'augment territorial de les explotacions, possible pels grans espais encara erms i per les condicions d'adquisició força avantatjoses —entre les quals, els préstecs d'establiment senyorials— no atragué un camperolat atenallat pels deutes, com veurem tot seguit, en la mida que li hauria exigint una considerable inversió en eines i treball.

Hi havia la possibilitat de la gestió indirecta de la propietat, l'accés a la terra a través dels arrendaments, parceries i fins i tot, la contractació jornalera. Els contractes de parceria, ensems que els arrendaments, s'utilitzaren des del segle XIII. Tots dos, en tant que lloguers temporals de la terra, s'avenien millor a una economia amb una forta presència del mercat, ja que seguien de prop l'evolució dels preus, d'aquí la importància d'una introducció generalitzada d'aquesta gestió, especialment en el cas de la parceria, basada en una partició a mitges dels fruits, fet que significava el naixement d'una forma de contracte en què el propietari participava en certa manera en la producció: dirigia l'explotació i contribuïa a les despeses tot i que lliurava al parcer part de les llavors, del bestiar, dels

³⁸ Els infants, quan apareixen esporàdicament en la documentació, tenen al seu càrrec la pastura del bestiar familiar; les xiques filen, teixeixen i ajuden la mare en les compres a la carnisseria o la tenda; els adolescents, més forts i preparats, s'endinsen en la marina o puguen a la muntanya per fer llenya, carbó, cendres o fins i tot, caçar.

³⁹ El carro, que estalviava hores de treball en el transport dels productes al celler o al mercat, pràcticament fou desconegut, i el tragi restà sobretot a llocs de mules i ases, que originà ensems un comerç prou actiu d'aquest bestiar en mans mudèjars.

adobs⁴⁰. El cas valencià no s'assemblà a l'italià o l'anglès, on rere els *appoderamenti* i *enclosures*, la terra era cedida a partició de fruits (o a empresaris capitalistes) durant períodes relativament curts que permetien una renovació dels capitols econòmics. Tampoc els arrendaments a curt termini —presagiats a les rodalies urbanes— no dominaren en l'àmbit rural valencià, i quan van ser emprats, igual que en el cas de la parceria, no van ser els titulars de senyorijs ni els ens eclesiàstics sinó elements urbanitzats o sectors benestants de la pagesia qui en feren ús⁴¹. Contràriament, al camp valencià l'hegemonia correspongué als establiments emfitèutics basats en la satisfacció de cànon perpetus per la tinença de la parcel·la, una fórmula més conservadora i menys dinàmica que els contractes temporals.

La inviabilitat econòmica de la petita explotació exigia dels seus titulars la diversificació dels ingressos. Artesans, botiguers, traginers i mercaders, que apareixen censats també als padrons de riquesa rústica, disposaven d'uns recursos derivats del propi exercici professional i la terra era només una font supletòria o, en tot cas, una activitat complementària. Però per a la pagesia no hi havia altre remei que el treball assalariat en explotacions veïnes, les dels cavallers de vila o dels llauradors més rics i encara les dels titulars incapacitats per a una gestió directa: orfes, vídues, preveres. L'existència d'aquest treball assalariat, afavorit per la concentració temporal de les feines agrícoles, no pressuposa la presència de jornalers autònoms, sense terres, ni tan sols entre la població mudèjar o la immigrada, jornalers que trobaven en les grans disponibilitats d'espai i en l'interès del monarca i senyors en colonitzar l'erm, una facilitat a l'accés a la propietat.

D'esquena a tècniques i formes de conducció de la terra avançades, amb l'ampliació i codificació detallada de les exigències senyoriales i al ritme d'un decaïment urbà i comercial (cap on s'havien ensofocats abans els excedents agraris), la condició camperola s'agreuja irremediablement a la segona meitat del XV, i de manera especial la dels mudèjars. Per damunt de la massa de llauradors amb poques terres i mal equipats, s'enlaira una capa de grans emfiteutes enriquits que no dubta d'emprar jornalers. Però el camperol empobrit ha d'acudir al carregament de censal o al préstec usuari encobert⁴², llastre insuportable que conduirà sovint a la confiscació de béns en no poder pagar les pensions anuals, i, amb ella, el trencament de la petita explotació. La proliferació d'una documentació que registra les activitats camperoles quotidianes a partir de mitjan segle XV coincideix amb la detecció de les dificultats per a la supervivència de la petita explotació i de la cèl·lula familiar que la sustenta, de manera que l'acumulació dels deutes és massiva, colpidora, i arriba al darrer racó del país.

Contra la insolvència i la morositat general, els organismes públics han bastit una precisa i eficaç maquinària burocràtica que persegueix els deutors allà on

⁴⁰ L.A. KOTELNIKOVA, *Mondo contadino e città in Italia dall'XI al XIV secolo*. Bolonya, 1975, p. 305.

⁴¹ A la tesi de llicenciatura en curs d'elaboració d'Empar Bisquert, sobre contractes agraris a les primeries del XV a la comarca de l'Horta (que tenia per centre València), dels tres-cents casos examinats només una trentena corresponen a arrendaments i dos o tres a parceries, concedits per elements urbans a llauradors de la ciutat o de pobles propers, mentre que l'hegemonia de l'emfiteusi en la forma de conducció de la terra és aclaparadora.

⁴² Sant Vicent denunciava el préstec encobert, d'aquesta manera: «Veus com: quan hun pobre llaurador ve a tu, rich hom, e diu-te: «He sènyer, per amor de Déu prestau-me X florins», ¿què respous tu?, «Sènyer, en bona hora que-m plau. Bé, ¿quants ne voleu: X? Vet aci misericòrdia» Mas dius tu après: «Mas veus: quan vindrà lo notari direu que són XII, e tants me'n pagareu». Vet, açò és crueldat». *Sermons*. Vol. I. Barcelona, 1971, p. 157. A la pàgina 268 torna a repetir-se la condemna.

vagen o s'amaguen. Els *manaments executoris*, que anuncien a instància del creditor una pròxima «descripció» de béns mobles i la posterior subhasta en cas de no pagament del deute, s'empararan també de les terres, el bestiar i la mateixa casa. Entre 1483 i 1485, als set pobles de la Vallidigna, amb un total de 340 cases, hem comptabilitzat 217 deutes, xifra que hauria augmentat d'haver-se conservat els protocols notariais d'aquells anys: 53 corresponen a compres de drap, 43 a ramat, 39 a deutes de senyor, 26 a cereals (forment i arròs) i 13 a préstecs monetaris, a més d'altres conceptes (equipament, adquisició de terres...) fins arribar a aquella quantitat. No hi ha lloc per a la despesa sumptuària: els deutes es contrauen forçats per necessitats de vestir, menjar i pagar els censos agraris⁴³.

La fragilitat de la petita explotació suggereix la feblesa de la cèl·lula sobre la qual s'assentà i es desenvolupà: la família. Caldrà aprofundir en el seu estudi –ultra la seua funció econòmica actua com un mecanisme regulador de les relacions afectives i d'enquadrament social– per tal de subministrar un model de desenvolupament demogràfic més enllà de la mera comptabilització numèrica dels seus membres⁴⁴. I hauriem d'analitzar la implantació de la família nuclear –i també la supervivència del clan o família ampla mudèjar, si més no, a nivell afectiu– i connectar-la amb les noves directrius historiogràfiques que lliguen el naixement d'una indústria a domicili amb l'anomenada protoindustrialització⁴⁵.

El matrimoni, institució que consolidà la família, exigí dels legisladors forals, conscients de la seua importància, la creació de minucioses i detallades ordinacions destinades a la salvaguarda dels drets dels cònjuges i la protecció dels hereus⁴⁶. Considerat com un contracte econòmic, el matrimoni constituïa un contrapunt necessari a prèvies particions de béns de les cases d'on provenia la parella, perquè el dret successori valencià, en no privilegiar la posició del primogènit, originava particions igualitàries entre els mascles i el lliurament de la dot a les femelles⁴⁷. Aquestes divisions dels béns familiars obraven com un factor desestabilitzador dels petits patrimonis i explica, ensems, la cura a l'hora de cercar la parella, en tant com era el moment de recomposar una altra vegada la petita explotació fragmentada pel maridatge d'un dels seus membres⁴⁸. En la necessitat de reconstruir l'heretat i d'iniciar la vida matrimonial amb els recursos

⁴³ Llibres del Justícia de la Cort de Vallidigna, A.R.V. *Clero*, lligall 847, caixa 2221-22. La tipologia documental continguda en aquests llibres aporta una visió fascinant i directa de la comunitat camperola, mudèjar i cristiana, d'aquesta zona de la comarca de La Safor, en les seues mútues relacions econòmiques, familiars, afectives o conflictives, i forneixen dades base per a l'elaboració de la tesi de doctorat de Ferran Garcia sobre el monestir i senyoriu de Vallidigna entre els segles XIII-XVI.

⁴⁴ Si afegim la rapacitat senyorial que reclamava cada vegada més donatius graciosos i préstecs encoberts sota la forma de carregaments de censal col·lectius, per fer front a una baixa tendencial de les rendes, arribem a comprendre una altra característica original del feudalisme valencià: la violència que presidí les relacions entre els mateixos camperols, producte potser d'una exasperació i d'una situació pauperitzada que menava al delictes: al robatori, a la brega i també a l'assassinat: Antoni FURIÓ-Ferran GARCIA, *Del dia i la nit. Actituds i comportament al món rural valencià*. Comunicació presentada a les III Jornades d'Estudis Històrics Locals. Palma de Mallorca 1983.

⁴⁵ Vegeu de Paulino IRADIEL, «Estructuras agrarias y modelos de organización industrial precapitalista en Castilla» en *Studia Historica* (Univ. Salamanca, 1983), vol. I, n.º 2, p. 90.

⁴⁶ Honorí GARCIA: «Personas a quienes se ha de restituir el Exovar» *B SCC XIX* (1944), pp. 177-182.

⁴⁷ M. GUAL CAMARENA, «El régimen matrimonial de bienes en los Fueros de Valencia» *A.H.D.E. XXXVIII* (1967), pp. 533-561; P. LÓPEZ ELUM i M. RODRIGO: «La mujer en el código de Jaime I en los Furs de Valencia» en *Las mujeres medievales y su ámbito jurídico*. Madrid, 1983, pp. 125-136.

⁴⁸ El matrimoni és aprofitat com una via d'eixamplament o de consolidació del patrimoni. A. FURIÓ: *Camperols...* p. 59.

suficients, cal interpretar l'èxit de la institució de *germania* que signen els esposats abans de formalitzar el sagrament⁴⁹ i de l'*acidac* entre els mudèjars. Amb la *germania* tots els béns de la parella esdevenien ganancials, però només fins a la mort d'algun dels dos cònjuges, moment en què aquests béns eren partits, i en cas de no haver-hi cap disposició testamentària en contra, tornaven a les respectives famílies d'origen, sense romandre sota el control del vidu. Suposava, doncs, una garantia de preservació del patrimoni familiar, emparada pels furs en establir la prelación de la dona sobre els creditors. Enmig d'una societat camperola constrenyida pels deutes, en la qual la família es debat en la por a l'embarcament dels béns propis, la dona aconseguirà la paralització dels procediments judicials que permetien la subhasta dels béns segrestats al marit, a través de la restitució de la dot o de l'*acidac*, i salvar, així, part de l'explotació⁵⁰.

La família camperola valenciana acusava una extrema fragilitat: patrimonis fragmentats fins a esdevenir insuficients i «ineficaços» econòmicament, emigració de part dels seus membres, deutes... i fins i tot la usurpació senyorial sobre part de les herències (la tercera en cas dels mudèjars), quan no hi havia descendència masculina o si es produïa fugida o emigració. I si més amunt al·ludíem la violència que emergia de les relacions rurals, també la família en fou testimoni en forma de robatoris i baralles entre els seus membres. La família era la unitat bàsica de producció, la institució que possibilitava l'arrelament i fixació en la comunitat camperola, però al preu, sovint, d'una misogínia que condemnava la dona al càstig i a la submissió, i a la canalització de l'amor i del sexe per vies extraconjugals⁵¹. La convivència insuportable comportà, en ocasions, la dissolució del matrimoni, i amb ella, la partició dels béns i la restitució de la dot, cosa que evidenciava la debilitat de la institució sobre la qual se sostenia la petita explotació.

Poder local, mobilitat i nivells demogràfics

La diferenciació familiar segons el patrimoni disponible, que emplaça la majoria del camperolat valencià per davall del mínim de terra necessari, té la seua correlació immediata en el grau d'integritat, responsabilitat i participació en els càrrecs d'administració local. A partir dels ingressos i recursos econòmics, el veïnat es triparteix en majors, mitjans o menuts. Podem constatar com els llinatges establerts a la comunitat de segles enrere, potser d'ençà de la conquesta, són els que controlen sovint l'aparell polític i posseeixen les millors parcel·les del terme, les més pròximes al poble, que no exigeixen llargs desplaçaments i que gaudeixen de majors possibilitats de reg i d'adob per la propera presència de pous, sènies i bestiar.

La influència i posició que implicava la intervenció en aquesta superestructura rural no era a l'abast de tothom. Els nouvinguts n'eren exclosos o ensopegaven amb majors dificultats d'accedir-hi: no hi havien arrelat suficientment i mancaven del capital i del pes comunitari usufructuat per aquells altres llinatges en els quals el temps havia afavorit una ampla diversificació familiar, amb el reforçament de les solidaritats de parentiu i de veïnatge que afermaven un estatut

⁴⁹ Vegeu l'obra de M.A. BELDA SOLER, *El régimen matrimonial de bienes en los Furs de Valencia*. València, 1966.

⁵⁰ Potser aquest mecanisme destinat a la preservació del patrimoni matrimonial no siga exclusiu del camperolat valencià, car a la Toscana trobem procediments semblants: M.S. MAZZI i S. RAVEGGI: *Gli uomini e le cose nelle campagne fiorentine del Quattrocento*. Florència, 1983, pp. 105-122.

⁵¹ A. FURIÓ-F. GARCIA, *Del dia i la nit...*

més privilegiat. Inversament, les famílies més recents es troben aïllades, sense solidaritats heretades i amb greus entrebancs per penetrar en una xarxa de poder ben compacta.

A les viles rurals de mitjana importància, el grup de prohoms accentuà progressivament les diferències que l'enlairaven per damunt de la menestralia, artesanat i pagesia locals. Alguns optaren per consolidar i dignificar la posició assolida a la capital del regne, mentre que altres continuaren⁵² controlant els càrrecs comunitaris, emmundit les protestes dels seus conveïns menys destacats i capacitats, els quals veieren barrades les portes d'accés a juraderies i justiciats; fins i tot alguns individus del sector benestant i dirigent esdevingueren fidels aliats de cavallers i de senyors locals⁵³. Però hi hagué un altre sector més dinàmic, el grup d'emfiteutes enriquits, que sense tallar mai la seua vinculació camperola, lideraren la comunitat en el seu enfrontament contra les senyories banals i jurisdiccional, especialment als anys que precedeixen i succeeixen les Germanies, moment en què arreu del país s'ataquen i es qüestionen els privilegis dels feudals. Enfront d'aquest sector portaveu i capdavanter, la senyoria reaccionà amb la promoció d'obscurs i humils personatges cap als organismes de poder local per tal de rompre la cohesió veïnal⁵⁴.

Problemes per reclutar aquests adventicis, no n'hi hauria, car, secularment, les ciutats, viles i alqueries havien gitat grups de marginats, camperols a la recerca de més i millors terres, i gents d'ofici desocupades o desitjoses d'obrir-se nous horitzons. Són nombroses les famílies que fan acte de presència per primera vegada en les llistes d'un municipi, després d'haver deixat llar i ocupació, a canvi, freqüentment, d'una proletarització en els medis urbans o d'engrossir les files dels *nihil habentes* dels padrons de riquesa rurals⁵⁵. Les dades són ben eloqüents: a Sueca, durant un període curt (quaranta anys), quasi el 50 % dels llinatges hi ha estat renovat; a Castalla, en cinquanta anys, de 1456 a 1507, i al marge del creixement numèric, el nombre de llinatges es manté estable (de 31 a 34), però només la meitat segueixen essent els mateixos⁵⁶. A Castelló de la Plana, d'un total de 255 llinatges en 1468, el 45 % són nous en relació a 1398⁵⁷; i si penetrem cap a l'interior, obtindrem uns resultats semblants: al raval de Sogorb, dels 206 llinatges que hi havia el 1433, 130 apareixen per primera vegada respecte al cens confeccionat tan sols tretze anys abans, quan se'n comptabilitzaven 193⁵⁸.

⁵² Bernat Coll, fill de Guillem —el llaurador més ric de Sueca en cases, terres i diners, i que havia estat diverses vegades justícia, a la segona meitat del xv—segueix el camí de les seues germanes, casades amb dos notaris de València, i s'aveïna a la ciutat on esdevé mercader amb el capital acumulat al món rural—. (A. FURIÓ: *Camperols...* pp. 141-143).

⁵³ Vegeu el cas de Gandia en F. GARCIA: «De la conquesta...» pp. 261-263.

⁵⁴ A. FURIÓ-F. GARCIA: «Enfrontaments post-agermanats a Silla» en *Afers* (Horta sud 1984) I, pp. 61-70.

⁵⁵ L'itinerari seguit pel protagonista anònim de l'Espill, d'extracció urbana, en seria un bon exemple, però ens posa sobre el problema no resolt —ni en aquest text literari ni en les fonts d'arxiu— de la circulació de notícies i motivacions que empenyien els emigrants a la tria d'un determinat nucli de població, per bé que pastors i traginers en serien excel·lents transmissors.

⁵⁶ Al padró de riquesa de Sueca de 1453 apareixen 100 llinatges i al de 1494, 94, la qual cosa ens podria fer pensar en un estancament de la població, però 44 dels llinatges de 1453 ja no els trobem al segon padró, i en aquest n'hi ha quaranta de nous. A. FURIÓ: *Camperols...* pp. 60-62.

⁵⁷ J. SÁNCHEZ ADELL, «Onomástica y movilidad de población en la villa de Castellón de la Plana (siglos XIV-XVIII)» en *Saitabi*, XXVIII (1978), p. 34.

⁵⁸ F. ARROYO ILERA, «Estructura demográfica de Segorbe y su comarca en el siglo xv» en *Hispania*, 1969, p. 312.

Aquests moviments migratoris constitueixen una de les característiques més assenyalades del ritme demogràfic del país, i beneficiaren els centres urbans de més densitat del segle XV, la ciutat de València al capdavant, a més de privilegiar l'àrea central i costanera del regne en perjudici de les comarques septentrionals i interiors. Però per mesurar amb certesa el paper de la variant demogràfica, haurèm d'afegir al pes de la mobilitat poblacional, la pròpia dinàmica interna dels nuclis convulsionats per uns fenòmens presents a la resta d'Europa: les pestes i les guerres⁵⁹.

Malgrat no haver-hi dades de conjunt per al País Valencià fins a les primeries del Cinccents⁶⁰, els historiadors han aproximat avaluacions segons les quals el caràcter majoritari de la població musulmana al segle XIII cediria fins a equiparar-se a la cristiana en la centúria següent, per esdevenir minoria, encara que important, al segle XVI⁶¹. La inexistència de fonts demogràfiques anteriors a la meitat del Trescents, ens impedeix de verificar si la inflexió del poblament es produí, com arreu d'Occident, en la cruïlla de 1348, o si les dificultats demogràfiques esclataren amb el brot d'altres estralls pestífers. Allò cert és que als darrers anys del segle XIV i començaments del XV la població valenciana assolí els nivells més alts, no recuperats fins al segle XVI, i en alguns casos, el XVIII. Aquestes estimacions, que corresponen a fenòmens comarcals, poden venir distorsionades per les observades en altres zones, com la ciutat de València, que a despit d'aqueixa tendència regressiva no aturà mai el seu creixement. Però quan ens endinsem en els casos particulars coneguts, la crisi demogràfica s'evidencia amb tota la seua cruessa.

A les darreries del segle XIV el terme d'Alzira estava ocupat per 2.000 veïns⁶², dels quals més de la meitat vivien a la vila i els dos ravals. Al cens de 1510 només hi ha censades 954 cases. Malgrat l'heterogènia documentació, la comparació resulta abismal perquè la meitat de la població s'ha perdut en el transcurs del segle XV⁶³. El mateix passava a la vila de Cullera, que dels 500 focs

⁵⁹ Cal no oblidar que una de les causes que ha enfrontat els historiadors marxistes i neomalthusians ha estat, precisament, avaluar el paper de la variant demogràfica en la crisi del feudalisme. L'establiment per part de Guy Bois d'una síntesi d'ambdues vies, ens autoritza a remarcar que el coneixement de l'evolució del model de desenvolupament al País Valencià no serà possible fins que les variants, tant demogràfica com comercial, puguin ser establertes i observades la seua interacció, sense oblidar el pes de l'estructura de classes en la línia que ha proposat Robert Brenner, i el nivell microeconòmic de la petita explotació dominant suggerit per M. Aymard. Respecte a la definició d'un model demogràfic s'haurà de tenir en compte no solament l'evolució del nombre d'homes sinó també la seua distribució espacial, però a més, la coexistència en terres valencianes de dues ètnies diferenciades per uns ritmes diversos, d'acord amb les respectives concepcions culturals o religioses, les pautes de comportament i les situacions socioeconòmiques en què s'enquadraven.

⁶⁰ R. GARCIA CARCEL, «El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XV» en *Saitabi* XXVI (1976), pp. 171-188. Aproximacions generals del regne, però parcials perquè es redueixen al reialenc poden veure's en P. LÓPEZ ELUM: «El impuesto del morabati, su base económica y sus aplicaciones demográficas. Datos para su estudio (siglos XIII-XVIII)». València, 1972, resum de Tesi Doctoral.

⁶¹ És una aproximació plausible ja que les onades repobladores no s'hi van deturar en cap moment, i la primerenca presència de catalans i aragonesos es veuria reforçada durant el Quatrecentes i el Cinccents per una notable immigració castellana i aragonesa (no únicament càrrecs polítics, oficis i prelats, sinó també pastors, camperols i menestrals). La població musulmana, tanmateix, minvava al ritme d'un fustigament continu, el que forçà fugides i emigracions cap a Granada i el nord d'Àfrica.

⁶² A.M.A., *Libre de la peita*, 1399 (El terme sumava 1853 focs, dels quals 1126 vivien a la vila i els dos ravals).

⁶³ La devallada poblacional és igualment constatable si emprem una sola font, com ara el morabati: la vila i els ravals comptaven en 1433 amb 752 focs, en 1439 són 659, en 1451 són 480 i en 1481, 453. A.R.V., *Mestre Racional* 10.872-10.878.

de 1417 només conservava 189 cases el 1510; o a Castelló de Xàtiva, que de 226 famílies cristianes el 1433, en quedaven 111 en 1486⁶⁴. Si deixem la Ribera del Xúquer i recorrem la resta del país, els resultats són idèntics: a la Plana de Castelló, constituïda pels nuclis de Castelló, Vila-reial, Borriana i Almassora, desapareixen en conjunt la meitat dels seus efectius al llarg del segle, i els 1.928 focs de 1427 es converteixen en 1.027 en 1499⁶⁵; a l'Alt Palància es registra un precari estancament de la població, per bé que en alguns nuclis, com Begís, es palesen, en el decurs del Quatrecent, unes pèrdues que s'aproximen a la meitat dels seus veïns⁶⁶; finalment, al Maestrat, Sant Mateu perd durant la mateixa època gairebé els dos terços de la població, descens que s'acusarà especialment a partir de la segona meitat del segle en connexió amb la guerra civil catalana⁶⁷.

Pel que fa a la població musulmana, conegué un creixement a les zones de la costa. Alguns nuclis es mantingueren relativament estables, com Antella o Corbera, i fins i tot amb descensos notables, com és el cas del raval mudèjar de Sogorb⁶⁸, però d'altres experimentaren una ascensió espectacular amb la duplicació i triplicació dels seus efectius: Sumacàrcer, de 23 cases el 1403 a 50 el 1490, i la moreria d'Alzira, amb 116 veïns el 1495, quan a finals del XIV només eren 45⁶⁹. Els casos de creixement esmentats estan relacionats amb fortes emigracions de les zones de senyoriu i de l'interior cap a aquestes moreries urbanes, que en certa manera vénen a reajustar el panorama tan negatiu, en línies generals, d'una evolució descendent del regne, en termes demogràfics.

En un balanç provisional, podem apuntar que a la precarietat de la petita explotació i la inestabilitat de la família camperola correspon, al llarg del segle XV, un descens demogràfic que minva (excepte en el cas de la ciutat de València) els recursos humans de la societat valenciana. Els continus desplaçaments del camperolat per tot arreu del país dificultaren la cohesió i integritat d'unes comunitats rurals ben fraccionades internament, impossibilitades d'oferir un front comú al bloc senyorial. La davallada i redistribució poblacional afectà també els mercats comarcals i suposà un greu obstacle al desenvolupament urbà de les viles, i que juntament amb la regressió del comerç mediterrani, principal sostenidor dels focus urbans, abocava el país cap a una ruralització progressiva.

Les dificultats per a un desenvolupament regional

Hem qualificat la societat rural valenciana com una societat de base agrària dotada d'estructures feudals i fonamentada en l'hegemonia de la petita explotació. Un tipus d'explotació volcat cap a l'autoconsum, nivell que amb prou fei-

⁶⁴ F. GINER, «Els totals de població en la història de Cullera» *AVVC* (1971), pp. 19-48. Per Castelló de Xàtiva, mireu la batlia d'aquesta població en *ARV. Mestre Racional*, 5299.

⁶⁵ Però aquesta disminució encara s'acreu més si prenem els índexs parcials anteriors: Almassora passava de 306 focs el 1373 a 117 els darrers anys del segle XV, és a dir, gairebé dos terços dels habitants, pèrdua semblant a la de Vila-reial. Aquest ritme posava de relleu que el període crític a la Plana correspongué a finals del segle XIV (pesta de 1394), i primeries del XV (pesta de 1420). Castelló, igual que la capital del regne, pogué deturar davallades tan vertiginoses gràcies a l'arribada d'immigrants. R. FERRER, «La Plana: su estructura demogràfica en el siglo XV» en *Cuadernos de Historia*, n.º 5 (1967-68), pp. 67-92.

⁶⁶ F. ARROYO, «Estructura demogràfica de Segorbe...», pp. 287-323.

⁶⁷ M.D. CABANES, «Un siglo de demografía medieval: San Mateo, 1373-1499» en *E.E.M.C.A. IX* (1973), pp. 28-31.

⁶⁸ F. ARROYO, «Estructura demogràfica de Segorbe...», p. 296.

⁶⁹ A.M.A., *Manual de Consells*, 1387, i A.R.V. *Mestre Racional*, Batlia d'Alzira 1431-1524 (923-972).

nes assoleix, i no necessàriament ensolcat vers el mercat. Tanmateix, no era aquest el destí que presagiava la primerenca implantació, arran de la conquesta, d'importants colònies mercantils al llarg del litoral, ni tampoc no podem dir que el món rural valencià, en general, haja romàs insensible als estímuls i fluxos del mercat.

L'acumulació de capitals en mans de mercaders barcelonins mitjançant el comerç de llarga distància durant el Doscents es consolidà amb les conquestes militars mallorquina, valenciana i sarda, que deixaven a la seua disposició unes avantatjoses bases d'acció i uns vastos territoris per a provatures agrícoles, en unes condicions fins i tot més favorables que les que havien permès el desenvolupament dels països veïns. Però, mentre que a la Itàlia septentrional el desenvolupament comercial anà paral·lel al creixement de les ciutats i a l'afermament polític de la burgesia protagonista d'aquest creixement, responsable dels processos de canvi en l'agricultura —al nivell de les tècniques i de les relacions socials—, als Països Catalans el fracàs de la consolidació de veritables centres urbans de mitjana importància i el pes específic que seguiren ocupant magnats i cavallers, frenaren mecanismes d'acumulació i de desenvolupament semblants. Al País Valencià, concretament, només la ciutat de València a finals del segle XV cabria en el primer grup dels quatre establerts per Samsonowicz⁷⁰ per determinar el grau de desenvolupament regional a partir del nombre i intensitat de les ciutats; l'enquadrament d'una gran part dels seus 45.000 habitants en activitats secundàries i terciàries posava en marxa els mecanismes econòmics que afavorien el tràfic dels articles alimentaris⁷¹.

Cap altra ciutat no podia entrar en competència amb la capital del regne. Les condicions ecològiques del territori, format per petites valls amb major nombre de nuclis de poblament que en l'actualitat i amb unes comunitats força arrelades, impedièn contactes regulars i constants amb zones més dinàmiques i capdavanteres. El mercat era, a tot estirar, comarcal, al voltant dels centres més poblats de les valls. És en aquestes zones, precisament, on la tradició i el pes de la institució senyorial restà més definida. La feudalitat tradicional, tal i com l'ha formulada Bois, «senyoria rural més petita explotació», no s'hi enfonsà; sembla, contràriament, eixir revigoritzada després dels estralls demogràfics causats per les pestes i les guerres amb Castella⁷².

València presidia i absorbia la dinàmica del seu regne. Les ordinacions forals havien estat redactades per a consagrar l'hegemonia de la ciutat sobre les comarques. A la capital no cessà la immigració de grans masses de població que contrarestaven les pèrdues demogràfiques. Era seu dels alts tribunals i esdevin-

⁷⁰ H. SAMSONOVICZ, «Hiérarchies économiques» en *Sviluppo e sottosviluppo in Europa e fuori d'Europa dal secolo XIII alla rivoluzione industriale* (a cura d'Analisa Guarducci). Actes de la desena «Settimana di Studio» di Prato. Florència, 1983, p. 368.

⁷¹ La xifra de 45.000 habitants ha estat proposada per Agustín Rubio després d'una sèrie de recerques detectivesques que han palesat la incorrecció d'unes quantitats duplicades que havien estat tradicionalment admeses: «Sobre la població de València en el cuatrocientos (Nota demográfica)» en *BSCC, LVI* (1980), pp. 158-170.

⁷² Mentre que en Itàlia, a regions com la Toscana, acabaria essent desplaçada cap a la muntanya, lluny de la ciutat, i a una escala més àmplia, cap al Sud, a Nàpols i Sicília, tot prefigurant models de desenvolupament desiguals, és a dir, una zona de subdesenvolupament sustentada —en paraules d'Aymard i Revel— per fluxos de llarga distància: canvis de matèries primeres alimentàries del sud contra teixits i metalls del nord, sota el signe de la curta i mitjana distància que lliga un *contado*, estrictament controlat, a la ciutat. M. AYMARD-J. REVEL, «Niveaux et formes de développement des économies agraires en Italie (XVe-XVIIIe siècles)» en *Sviluppo e sottosviluppo...* p. 208.

gué lloc de residència permanent de la noblesa indígena. Però, tret de l'Horta, la comarca subsidiària, els ciutadans no controlaven més que exigües i insignificants zones de la resta del país que romania en gran part ensenyorit per una petita noblesa i per institucions eclesiàstiques. I, a un altre nivell, malgrat la influència que la ciutat podia exercir —directament o indirecta— sobre la producció de les regions més properes, mai no aconseguí la integració econòmica del regne, i els senyors de zones productores de matèries primeres exportables —canalitzades preferentment per estrangers— combateren els intents proteccionistes de la ciutat.

Pocs centres urbans podrien qualificar-se de ciutats, tant pel nombre d'habitants com per les activitats professades a l'interior de les muralles. Dènia, Gandia, Alzira, Peníscola o Castelló, constituïen unes «viles» que, si bé a mitjan del Trescents prometien desenvolupaments interessants, quedaren aturades en la centúria següent. L'abast de la importància urbana connecta amb el seu pes polític i, una vegada més, la via italiana esdevenia inviable. L'ampliació del territori vital i l'establiment i definició d'un vigorós estat que les ciutats italianes, especialment Florència, havien conseguit després de llargues i costoses guerres amb els magnats locals, era impensable a la confederació catalano-aragonesa, on la força del braç reial era contestada, si no descompesada, per la dels estaments eclesiàstic i militar. Els termes de cadascuna de les viles, de cadascun dels senyorius, eren intocables i sovintejaven els llarguíssims i dispendiosos plets per exactes definicions territorials. També a nivell municipal calia comptar amb la noblesa local a l'hora de fornir els càrrecs dirigits, i a la ciutat de València, dos jurats procedien necessàriament de les files nobiliàries. El domini polític de la ciutat sobre el camp era qüestionat per la presència en els seus termes generals de senyors amb heretats, que es resistien a les contribucions anuals i s'oposaven a la jurisdicció, civil i criminal, urbana⁷³. El pes de la ciutat cedia en benefici de les senyories rurals, políticament més sòlides —i també territorialment d'ençà de finals del segle XV, en què va produir-se la unificació d'antigues senyories disperses i fragmentades a mans d'una nova aristocràcia.

Finalment, en el món del comerç, allà on cabia esperar els màxims aconseguiments, la burgesia de la ciutat de València i els prohoms de les viles del regne no reeixiren a imposar-se a companyies estrangeres —italianes, com la Datini, que monopolitzaren la comercialització de la llana i la grana del Maestrat a més de productes agraris del Vinalopó, o alemanyes com la Grosse Ravensburger, exportadora del sucre saforenc—, que foren les principals beneficiàries del comerç valencià⁷⁴. Sense menysvalorar el paper tan decisiu dels mercaders estrangers en l'activació econòmica d'aquestes comarques, ja que ramaders i camperols tenien assegurada la col·locació de la seua producció a un preu convenient, la seua presència configurava les terres valencianes com una *perifèria* respecte als països d'origen, en enfrontar-se dues economies de desenvolupament desigual. Els mercaders valencians mai no pogueren competir amb els seus col·le-

⁷³ F. GARCIA, «Hòmens de vila contra cavallers a la Safor del Quatre-cents: les manifestacions d'una crisi?» en *Guaita*, I (feb. 1982), pp. 26-34.

⁷⁴ Respecte de la ingerència dels operadors econòmics italians en la treta de la llana valenciana, vegeu de Giampiero NIGRO, «Gli operatori economici italiani in Catalogna fra il XIV e XV secolo. Il caso del pratese Tuccio di Genaiò» en *Prato, Storia e Arte*, 64 (1984), pp. 30-36; i de Federigo MELIS, «La lana della Spagna mediterranea e della Barberia occidentale nei secoli XIV-XV» en *La lane come materia prima. I fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII-XVII*, a cura de M. Spallanzani. Actes de la primera «Settimana di Studio» di Prato, Florència, 1976, pp. 241-251.

gues italians ni en coneixements i mitjans tècnics ni en el volum d'inversions, i el resultat seria una clara dependència en alguns sectors vitals⁷⁵.

La feblesa de la burgesia autòctona i la incapacitat estructural per a modificar la trama comercial aturaren la introducció en el camp de formes alternatives de conducció i explotació de la terra, pas previ a la difusió de tècniques intensives i a una producció més diversificada. Parceries i contractes de curta durada, com ja hem assenyalat, van ser rars, i l'adquisició de terres s'aturava davant la presència senyorial. La penetració del capital urbà en el camp, doncs, restà minúscula, fet que impedí la possible reorganització de l'explotació i reestructuració de les hisendes. La petita explotació camperola, irrellevant, no rendible, sotmesa als deutes i a la imprevisible marxa de les collites, seria una herència negativa per a l'Edat Moderna.

⁷⁵ A la nota 70 es comentava el desenrotllament a Itàlia d'uns fluxos comercials de mitjana distància que originaven zones de desenvolupament i subdesenvolupament, i en aqueix mateix sentit caldria mesurar els propis assoliments dels mercaders catalans (valencians inclosos), que pogueren jugar de centre respecte de les perifèries de Granada, Barberia i els territoris castellans i aragonesos més propers. Enfront de la caracterització positiva que fa F. MELIS de la presència italiana als Països Catalans (vegeu, en general, tota la seua obra, i de manera particular, *Mercaderes italianos en España, siglos XIV-XVI. (Investigaciones sobre su correspondencia y su contabilidad)*, Sevilla, 1976), alguns historiadors autòctons han mostrat la seua discomformitat, en especial, M. T. FERRER i MALLOL, «Els italians a terres catalanes (segles XII-XV)» en *Anuario de Estudios Medievales*, 10 (1980), pp. 393-466. Una postura més conciliadora és la de Mario DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della corona aragonesa nel secolo XV*. Nàpols, 1967. (Hi ha traducció catalana, Barcelona, 1976.)